

BRONISŁAWA KOPCZYŃSKA-JAWORSKA

DYSKUSYJNE PROBLEMY SYNTEZY BADAŃ NAD PASTERSTWEM WYSOKOGÓRSKIM

Zgodnie z ustaleniami konferencji MKKKB w Smolenicach w 1976 r. postanowiono przystąpić do podsumowania wyników badań nad pasterstwem wysokogórskim w Karpatach, badań, które w dużym stopniu stymulowała działalność Komisji.

Zanim przystąpię do przedmiotu mojego referatu kilka słów o historii tych badań. W roku 1960 przygotowałam projekt kwestionariusza do badań pasterstwa wysokogórskiego, który został przekazany kolegom z Czechosłowacji. Koncepcja kwestionariusza była oparta na doświadczeniach prowadzonych od 1946 r. badań, które początkowo miały na celu analizę organizacji pasterstwa jako jednej z tradycyjnych form współdziałania gospodarczego występującego w kulturach ludowych. W badaniach tych chciano zrozumieć, jakie okoliczności powodują podejmowanie wspólnych działań i jakie czynności wpływają na modyfikacje spotykanych rozwiązań. W tym celu przeprowadzono możliwie wnikliwą analizę istniejących współzależności gospodarczo-prawnych oraz towarzyszących im rodzajów więzi społecznych. Celem ostatecznym tak pojętych badań miała być klasyfikacja istniejących typów organizacji zespołowego wypasu wynikających z różnych współzależności natury gospodarczo-prawnej oraz społeczno-kulturowych. W tej ostatniej płaszczyźnie na pierwsze miejsce wysunięto sprawę wiedzy i nawyków gospodarowania przekazywanych i wdrażanych w określonych środowiskach rodzinnych, zespołach fachowców i środowiskach lokalnych. Takie spojrzenie na problematykę pasterstwa wysokogórskiego zaciążyło niewątpliwie na przygotowanym kwestionariuszu, toteż w 1961 r. na międzynarodowej konferencji w Smokowcu został on poddany szczegółowej dyskusji, w wyniku której opracowano jego drugą wersję w większym stopniu nastawioną na badania porównawcze.

Omawiany kwestionariusz służył za narzędzie badawcze w zespołowych badaniach realizowanych w następnych latach w Karpatach polskich¹. W jednym sezonie przy jego pomocy przeprowadzone zostały

¹ *Kwestionariusz: Pasterstwo wysokogórskie*, Łódź 1961.

również badania w Słowacji. W latach następnych badacze słowaccy opracowali własną wersję kwestionariusza przygotowaną przez Jana Podolaka².

Ze względu na organizację badań, w których — jak to często w etnografii bywa — dużą wagę przywiązywano do opisu coraz bardziej ginącego rodzaju gospodarki, badaniami objęto przede wszystkim ostatnie istniejące gospodarstwa wypasowe, zbierając informacje i inwentaryzując opisywane zjawiska głównie w miejscach wypasu: na *szalásach*, *stínach* czy *kolebach*. (W wyniku stałej współpracy w Polsce i Czechosłowacji zebrano względnie jednorodny materiał).

Równoległe z badaniami polsko-czechosłowackimi prowadzili badania indywidualne i zespołowe Rumuni i Węgrzy. Zakres tych badań nie był organizacyjnie podporządkowany badaniom Komisji, jednak wskutek uczestniczenia kolegów rumuńskich i węgierskich w sesjach naukowych, jak również dzięki wizytom badaczy węgierskich i rumuńskich w Czechosłowacji i w Polsce, wiele problemów i obserwacji było dyskutowane i porównywane w trakcie badań. W wyniku omawianych poczynań organizacyjnych i kontaktów osobistych zostało dodatkowo pobudzone już istniejące zainteresowanie gospodarką pasterską w Karpatach, co doprowadziło do powstania licznych przyczynków i opracowań monograficznych. Ważną inicjatywę podjęli ponadto koledzy węgierscy publikując w latach 1961 i 1969 dwa tomy prac międzynarodowych na temat gospodarki pasterskiej w Europie Południowo-Wschodniej, które stały się nieocenioną pomocą w dalszych pracach³.

Ścisła współpraca badawcza dotycząca badań nad pasterstwem wysokogórskim uległa zahamowaniu w połowie lat sześćdziesiątych, ostatnia większa dyskusja miała miejsce w 1967 r. w Smolenicach. Na obecnym etapie prac MKKKB, jak to już zaznaczyłam na wstępie, chcielibyśmy podsumować wyniki dotychczasowych prac. Zadanie to nie jest łatwe, gdyż mimo rozwiniętej współpracy nowo powstałe prace nawiązują zarówno do indywidualnych zainteresowań badaczy, jak również wykorzystują uprzednie osiągnięcia badań nad pasterstwem w poszczególnych krajach, w związku z czym dysponują często odmiennym zasobem źródeł zastanych. Ponadto pomimo ogromnego wkładu zespołowej pracy, Komisja mogła tylko proponować podjęcie określonego typu badań, nie była jednak w stanie narzucić identycznej metody pracy. Wreszcie — jak to już sygnalizowałam na konferencji w 1967 r. — w moim mniemaniu nie dość jasno sprecyzowany został cel badań po-

² J. Podolak, *Sposoby chovu hospodárskych zvierat. Navod na etnografický výskum*, Bratislava 1962.

³ *Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa*, red. Laszlo Földes, Budapest 1961; *Viehwirtschaft und Hirtenkultur*, red. Laszlo Földes, Budapest 1969.

równawczych⁴. Zasadność tych wątpliwości pogłębiła się w momencie przystąpienia do prac nad projektowanym podsumowaniem badań. Należało sobie bowiem jasno powiedzieć, jaki ma być ostateczny cel tych porównań: 1) czy tylko opis i typologia obserwowanych zjawisk czy też 2) wykrycie uniwersalnych czynników sprawczych funkcjonowania gospodarki pasterskiej, czy wreszcie 3) wykrycie przyczyn genezy, rozwoju i przemian lokalnych form tej gospodarki?

Każde z tych zamierzeń wymagałoby nieco inaczej ustawionych badań i nieco odmiennego materiału źródłowego.

Powstaje pytanie, jakim materiałem rozporządzamy odnośnie do organizacji gospodarki pasterskiej i jakie widzę w nich braki czy problemy wymagające ustaleń arbitralnych? Ze względu na ograniczone ramy czasowe mego wystąpienia posłużę się tylko wybranymi przykładami, odsyłając zainteresowanych do bogatej literatury przedmiotu proponując, aby jednocześnie szczegółową dyskusję przenieść na sesję badań nad pasterstwem.

TYPOLOGIA RODZAJÓW WYPASU

Podjmując temat typologii nie chciałabym wszczynać dyskusji na temat takich czy innych propozycji wysuwanych w bogatej literaturze przedmiotu, uważam jednakże, że na użytek wspólnych działań należy umownie przyjąć jednolitą nomenklaturę, jak również wyjaśnić, czy pod podobnymi nazwami rozumiemy te same zjawiska. Nie bez znaczenia jest również zakres pojęciowy nomenklatury zastanej używanej w naukach pokrewnych, np. w antropogeografii.

Jakkolwiek w literaturze przedmiotu można znaleźć próby typologii rodzajów hodowli i wypasu uzależnione w pierwszym rzędzie od rodzaju własności środków produkcji⁵, to jednak podstawowe miejsce zajmują próby klasyfikacji rodzajów pasterstwa wychodzące od analizy kolejnych miejsc wypasu, charakterystyki typów życia pasterskiego, posiadanych schronów oraz liczebności i struktury towarzyszącej stadom grupy pasterskiej. Jest to w pełni uzasadnione tym, że sama etymologia wyrazu „pasterstwo” zakłada występowanie przede wszystkim wypasu.

W tym miejscu chciałabym zaproponować, aby konsekwentnie różnicować: *nomadyzm*, przy którym ludność nie posiadająca stałej

⁴ Przydatność określonych metod badawczych w problematyce karpackiej, [w:] *Ludowa kultura w Karpatach*, Brańszowa 1972, s. 111-120.

⁵ Np. N. Dunăre, *Typologie pastorale traditionnelle Sud-Est Europeenne*, [w:] *Disposition de la législation positive et du droit coutimier relatives aux mouvements saisonniers des éleveurs du bétail dans l'Europe du Sud-Est à travers les siècles*, Belgrad 1976, s. 189-190.

siedziby zamieszkania ze stadami i całym dobytkiem przemieszcza się w określonych sezonach z jednego miejsca wypasu na drugie,

— następnie przeciwstawne nomadyzmowi inne formy pasterstwa wędrownego, przy którym właściciele stad zamieszkują osady stałe, zwierzęta zaś przez dłuższą czy krótszą część roku są wypasane nie wracając na noc do gospodarstwa macierzystego oraz

— wypas dzienny na mniej lub bardziej oddalonym pastwisku, z którego zwierzęta powracają na noc do obory znajdującej się w osadzie stałej. Ten ostatni rodzaj wypasu nie powinien w moim mniemaniu w zasadzie wchodzić w zakres naszych zainteresowań, jakkolwiek również określany jest mianem pasterstwa.

Jak wiadomo nomadyzm właściwy, charakterystyczny przede wszystkim dla ludów stepowych, w Karpatach jest nie znany. W rozmiarach ograniczonych spotykamy go, jak twierdzą niektórzy badacze, jedynie na Półwyspie Bałkańskim, gdzie uprawiany jest obecnie przez stosunkowo nieliczne, a w końcu XIX w. liczniejsze grupy albańskich Aromunów, bułgarskich Karakaczanów czy greckich Sarakaczanów.

Niektórzy badacze ostatnio podnoszą propozycję, aby typ pasterstwa bałkańskiego uznać za odmianę transhumancji⁶, którą zaliczano do niedawna do drugiej dużej kategorii pasterstwa wędrownego uprawianego przez hodowców zamieszkujących w osadach stałych. Wśród różnych odmian pasterstwa wędrownego transhumancja miałaby polegać na całorocznym wypasie hodowanych zwierząt pod opieką mniejszej czy większej grupy pasterzy, podczas gdy właściciele stad prowadzą życie osiadłe. Przy tym typie wypasu stada przebywają zazwyczaj na innych pastwiskach w lecie i na innych w zimie. W warunkach europejskich pastwiska te zróżnicowane są najczęściej hipsometrycznie: w lecie wypasa się w górach, a w zimie na nizinach, często nadmorskich. W krajach silnie zróżnicowanych klimatycznie wypas odbywa się na zmianę w okolicach, gdzie sezonowa pora deszczowa podnosi wydajność pastwisk. Wędrowki pasterskie odbywają się na ogół na ustalonych szlakach skierowanych zależnie od pory roku w dwu różnych kierunkach w stosunku do osady stałej. W gospodarce tej o charakterze wyraźnie ekstensywnym na ogół nie ma potrzeby ani możliwości gromadzenia paszy. Wiąż pomiędzy stadem a osadą — na co zwraca uwagę Jacobeit — ma charakter jedynie administracyjny i ekonomiczny, posiadanie zaś owiec i ewentualna gospodarka rolna nie stanowi jedności eksploatacyjnej⁷. W literaturze przedmiotu wyróżnianych jest kilka od-

⁶ L. Marcu, *Forme traditionnelles d'élevage pastorale et systemes d'organisation chez les Vlaques Baltaniques (second moitié du XIX-e siècle)*, [w:] *Disposition...*, s. 67-84.

⁷ W. Jacobeit, *Schafhaltung und Schäfer in Zentraleuropa bis XIX zum Beginn des 20. Jahrhunderts*, Berlin 1961, s. 66.

mian transhumanacji, nie zawsze dostatecznie precyzyjnie scharakteryzowanych. S. Berezowski⁸, za literaturą francuską, i H. Boesch⁹ wyróżniają np. transhumancję wahadłową (*transhumance pendulaire* lub *alterné*), przy której trzody w ciągu całego roku pasą się poza regionem zamieszkania właścicieli, np. w lecie na oddalonych pastwiskach górskich, a w zimie na oddalonych pastwiskach nizinnych. Właściciele widzą swój dobytek dwa razy w roku w czasie przepędu stad. Tego typu transhumancję można było spotkać do niedawna w Rumunii. Ruch wahadłowy w tym typie wędrowek odbywa się w stosunku do osady stałej, w której stada prawie nie przebywają.

Wśród dalszych odmian transhumancji wyróżnia się biorąc pod uwagę miejsce wypasu w stosunku do osady stałej i jego położenie hipsometryczne oraz ilości wędrowek jeszcze dwie dalsze odmiany:

— transhumancję wstępującą (*ascendante*), zwaną niekiedy również normalną lub prostą, przy której zimą stada wypasane są w rejonie zamieszkania właścicieli, latem zaś wędrują na względnie oddalone pastwiska w górach. Wędrowka taka spowodowana jest na ogół posuchą w lecie i brakiem paszy na pastwiskach koło wsi. Typ ten występuje często na terenach stepowych (Węgry?).

Trzecim typem ma być transhumancja odwrócona (*inverse*), zwana także zstępującą (*descendante*). Stada wypasane są latem w rejonie zamieszkania właścicieli, a w zimie wędrują, jeżeli to możliwe na mniej lub bardziej odległe pastwiska nizinne lub nadmorskie (np. puszcza — nizina naddunajska).

L. Marcu jako główny argument przemawiający przeciwko uznaniu wędrowek pasterskich Wołochów bałkańskich za odmianę nomadyzmu wysuwa to, że wędrowki te odbywały się na stałych szlakach, pomiędzy tymi samymi rejonami wypasów. Argument ten nie jest całkowicie przekonujący, gdyż geografowie analizując różne odmiany nomadyzmu na świecie nie negują, a nawet zwracają uwagę na możliwość powrotu na te same tereny wypasu, przy czym stwierdzają również możliwość częściowej uprawy roślin o krótkiej wegetacji. W przypadku, gdy rodzina pasterska na jednym z pastwisk ma stałe zabudowania, do których okresowo wraca, uznają formę tę za półnomadyzm (*seminomadism*). Wydaje się, że kryterium istnienia lub braku stałej osady i stałego domostwa ze względu na swą jednoznaczność jest dostatecznie przydatne. Pomijam w tym miejscu propozycję W. Jacobeita, z którą dyskutowałam w innym miejscu, ażeby pasterstwo transhumanckie generalnie zastąpić mianem

⁸ S. Berezowski, *Problemy geograficzne pasterstwa wędrownego*, [w:] *Pasterstwo Tatr Polskich i Podhala*, t. 1, Warszawa 1959, s. 77-145.

⁹ H. Boesch, *Nomadismus, Transhumanz und Alpwirtschaft*, „Die Alpen”, vol. 6: 1951, Bnd. 27.

„wędrowny chów owiec” (*Wanderschafhaltung*)¹⁰, jak również pogląd J. Blache’a, że transhumancja może mieć miejsce wyłącznie na terenach zróżnicowanych klimatycznie, a nie hipsometrycznie¹¹.

Od pasterstwa transhumanckiego, bazującego na całorocznym wypasie, geografowie odróżniają letni wypas w górach związany z wędrowką stad zazwyczaj na mniej lub bardziej oddalone pastwisko górskie, na którym zwierzęta są wypasane przez całe lato, natomiast na zimę wracają do wsi, gdzie są karmione zmagazynowaną przez lato paszą (*stabulation hivernale, stajove krmeni w zimni polovine roku* itp.). W literaturze słowiańskiej ten typ wypasu znany jest pod nazwą szalaśnictwa, w literaturze niemieckiej *Sommer*, w literaturze francuskiej *étiwage* lub opisowo *la vie pastorale*, w Anglii *pastorale life of the mountain* czy w Rumunii *pastoritul agrocol cu stina la munte*.

W literaturze rumuńskiej podejmującej problematykę klasyfikacji typów pasterstwa szalaśnictwo określane jest czasem mianem *pastoritul transhumant pendulator* (Herseni) lub tylko *pastoritul pendulator* (Dunăre). Nazwę tę używający ją autorzy uzasadniają tym, że ruch wahadłowy odbywa się tam pomiędzy dwoma stałymi punktami: pastwiskiem górskim, gdzie stada spędzają lato, i osadą stałą, gdzie zimują w stajni. Nadmienić należy, że autorzy podkreślają, iż we właściwym pasterstwie transhumanckim miejsca wypasu zmieniają się, więc nie powinno się używać określenia „transhumancja wahadłowa”. Ze swej strony widzę pewien brak logiki w określeniu szalaśnictwa jako „pasterstwa wahadłowego”, dlatego że w okresie zimowym zwierząt w tym typie na ogół się nie wypasa tylko karmi magazynowaną w stajni paszą. Ponadto kryterium zmienności pastwisk przy transhumancji pozostaje w sprzeczności z poprzednio omawianą propozycją, aby pasterstwo Wołochów bałkańskich też objąć mianem transhumancji.

Ze swej strony proponuję, aby liczne odmiany letniego wypasu bez powrotu zwierząt na noc do gospodarstw macierzystych określić mianem całosezonnego wypasu letniego. Określenia S. Berzowskiego „letni wypas w górach” czy T. Vuui „pasterstwo rolne ze stiną w górach” są nie do zastosowania w przypadku wypasu spotykanego np. na Nizinie Węgierskiej.

Wiemy jednak wszyscy, że trzy wymienione kategorie: nomadyzmu, transhumancji i całosezonnego wypasu letniego, w rozważaniach nad pasterstwem karpackim i bałkańskim są niewystarczające, stąd też różni autorzy badający życie pasterskie w Karpatach usiłowali wyróżnić szereg podtypów tego ostatniego. Były to z nielicznymi wyjątkami próby robocze, na użytek poszczególnych krajów karpackich, w słabym stopniu

¹⁰ B. K o p c z y ń s k a - J a w o r s k a, *Próba klasyfikacji typów pasterstwa karpackiego*, „Etnografia Polska”, t. 11: 1967, s. 87-98.

¹¹ J. B l a c h e, *L'homme et la montagne*, Paris 1933, s. 18.

uwzględniające cechy powszechnie występujące. Obserwujemy w nich tendencję do wyodrębnienia typów na podstawie cech życia pasterskiego znanych tylko z jednego terenu oraz w niektórych wypadkach tworzenie osobnych typów z odmian lokalnych. Sprawę dalszej klasyfikacji całosezonowego wypasu letniego proponuję poddać generalnej dyskusji na posiedzeniu sekcji pasterskiej. W celu ułatwienia tej dyskusji przygotowałam zestawienia dotychczasowych propozycji oraz odpowiednie schematy oparte na danych źródłowych.

Z problemem klasyfikacji rodzajów wypasu łączy się następny problem, któremu chciałabym poświęcić z kolei nieco uwagi.

PRZYCZYNY WSPÓŁWYSTĘPOWANIA OKREŚLONYCH ZJAWISK

Wracając do kilku myśli zawartych w moim referacie przedstawionym w Smolenicach w 1967 r. badania etnograficzne mogą z jednej strony zmierzać do rejestrowania określonych zjawisk w czasie i przestrzeni, lokalizując je w tzw. „kontekście historycznym”, z drugiej strony mogą poprzez uogólnienie konkretnego materiału historycznego zmierzać do szukania ogólnych praw i zależności rozwoju kulturowego, celem zbudowania typologii będącej przyczynkiem do ogólnej teorii kultury.

W tej drugiej procedurze powinno się zawsze odnosić badane zjawisko do szerszego kontekstu — bądź całości rozwoju danego społeczeństwa lub badanej formy życia, bądź równoległe występujących form życia u innych ludów. Wychodzimy bowiem z założenia, że społeczeństwo i jego kultura stanowią układ stosunków (zwany niekiedy system) będący określoną całością. Układ elementów powiązany jest zasadą organizacji, które umożliwiają funkcjonowanie całości strukturalnej. Ponadto społeczeństwa i ich kultury znajdują się w stałym rozwoju, który przebiega jednak, przynajmniej jeśli chodzi o jego ogólny charakter, w sposób prawidłowy. Rozwój każdego konkretnego społeczeństwa w szczególności przebiega odmiennie, możliwe jest jednak wydobycie praw ogólnych dzięki porównywaniu różnorodnych przebiegów określonych „ciągów historycznych”. Stąd też w badaniach osobliwości poszczególnych kultur można dążyć do wykrycia czynników różnicujących lub można zmierzać do wykrycia podstawowych typów struktur. W odniesieniu do interesującego nas problemu przyczyn współwystępowania określonych zjawisk, tego rodzaju założenia nakładają na badacza obowiązek ustalenia w pierwszym rzędzie funkcji, jaką gospodarka pasterska spełnia w stosunku do całego systemu gospodarki górskiej czy nizinnej, oraz szerszego kontekstu kultury.

W badaniach nad pasterstwem wysokogórskim realizowanych przez Komisję Karpacką uznano, nie bez wpływu sugestii wysuniętych w uprzednich badaniach antropogeografów, że podstawowymi czynnikami modyfikującymi tę gospodarkę są: układ przestrzenny terenów

wykorzystywanych sezonowo względem terenów zamieszkałych na stałe, stosunki własnościowe, a zwłaszcza własność terenów wypasowych oraz kulturowo uwarunkowane nawyki gospodarowania, wśród których szczególną uwagę zwrócono na gospodarkę mleczną, budownictwo pasterskie czy sposoby wypasu lub pożywienie pasterzy, jak również sposób rekrutacji, organizacji zespołowego wypasu itp. Nie zapomniano również o wierzeniach i zabiegach magicznych.

Szczegółowe, monograficzne opisy gospodarki pasterskiej, których tak wiele mamy w literaturze, posiadają jednak dość często powtarzające się braki, które nie pozwalają nam przeprowadzić dogłębnej analizy opisywanych zjawisk. Jak zwracano już w literaturze niejednokrotnie uwagę, wielość rozwiązań kulturowych jest ograniczona. W interesującym nas przedmiocie istnieją pewne powtarzające się ugrupowania strukturalne zjawisk, które pozwalają nam taki czy inny rodzaj pasterstwa zaliczyć formalnie do określonego „typu”. Jednakże — na co zwracał już przed laty uwagę prof. Gunda — układy strukturalne powtarzają się, ale geneza ich może być odmienna¹², stąd nie ma pewności, czy klasyfikując porównujemy zjawiska identyczne.

W dziedzinie uzależnień gospodarczych można wysunąć tezę, że rozwiązania organizacyjne pasterstwa uzależnione są nie tylko od stosunków własnościowych, ale w znacznym stopniu od usytuowania pastwisk w stosunku do stałej osady oraz przestrzennej struktury użytków rolnych i pastwisk. W związku z tym odczuwa się w monograficznych opracowaniach gospodarki pasterskiej brak ilustracji pokazujących układy zabudowań oraz pól we wsiach pasterskich z uwzględnieniem rodzajów upraw oraz zaznaczeniem, które tereny są własnością indywidualną, a które współwłasnością. Istotne jest również to, do jakich grup ludności współwłasności te należą. Przykładem analiz płodnych również dla analizy problematyki pasterskiej może być praca K. Dobrowolskiego *O najstarszym osadnictwie Podhala*¹³, której metody i ustalenia wykorzystuje tenże autor w swym opracowaniu dotyczącym „wypasu stad owczych w obrębie wielkich wsi pasterskich”¹⁴. Podobnie organizację pasterstwa w związku ze strukturą przestrzenną użytkowania i własności gruntów analizuje R. Reinfuss w swej pracy o hodowli i pasterstwie w Beskidzie Niskim¹⁵, B. Kopczyńska-Jaworska odnośnie do wsi Żabnicy

¹² B. Gunda, *The Anthropogeography of Pasturing on the great Hungarian Plain (Alföld)*, [w:] *Bulletin International de la Societe Hongroise de Geographie*, R. 68: 1940, nr 1.

¹³ Lwów 1935.

¹⁴ K. Dobrowolski, *Studia nad kulturą pasterską w Karpatach północnych. Typologia wędrowek pasterskich od XIV do XX w.*, „Wierchy”, R. 29: 1960, s. 7-51.

¹⁵ R. Reinfuss, *Hodowla i pasterstwo na Łemkowszczyźnie; oraz Układy rolne i kształty wsi*, [w:] *Nad rzeką Ropą. Zarys kultury ludowej*, Kraków 1965, s. 13-29 i 97-122.

w Beskidzie Wysokim¹⁶. Schematy przestrzennego rozmieszczenia i użytkowania pastwisk spotkać można również w niektórych artykułach węgierskich czy rumuńskich. Dane zawarte w tych analizach pozwalają uściślić nasze wnioski nie tylko odnośnie do przyczyn niektórych rozwiązań, ale również występowania takich czy innych form organizacyjnych.

Obok struktury przestrzennej i własnościowej nie tylko samego miejsca wypasu, lecz całych wsi, które organizują wypasy, ważnym elementem analizy z punktu widzenia ujawnienia uzależnień gospodarczych są dane liczbowe dotyczące ilości chowanych zwierząt. Istotne są tu zarówno dane bezwzględne, jak odsetek poszczególnych rodzajów zwierząt wypasanych w ramach pasterstwa wędrownego, jak też ich liczba przypadająca na ilość użytkowników rolnych i poszczególne kategorie własnościowe gospodarstw. Niektóre rozwiązania gospodarcze uzależnione są bowiem bezpośrednio nie tylko od wielkości i jakości posiadanych terenów wypasowych i ich odległości od wsi, ale od miejsca, jakie hodowla zajmuje w całokształcie gospodarki wiejskiej. Tam, gdzie posiadane źródła pozwalają nam nie tylko obserwować stan współczesny, ale również przemiany gospodarcze zachodzące w określonym miejscu i czasie, widać wyraźnie, jak poszczególne sytuacje rzutują na zmiany organizacji wypasu. Nie potrzeba chyba też w tym miejscu przypominać, jak ważne jest oddziaływanie gospodarczych czynników makrostrukturalnych, takich jak ogólna sytuacja gospodarcza regionu, jego specjalizacja gospodarcza czy sytuacja rynkowa (popyt i podaż na określone artykuły produkcji hodowlanej) oraz wiążąca się z nimi polityka gospodarczo-administracyjna ośrodków dyspozycyjnych.

Jako etnografowie wiemy jednak, jak wielką rolę w tych procesach odgrywa, jak to określają ekonomiści, „czynnik ludzki”, i to nie tylko z punktu widzenia swej struktury demograficznej czy zawodowej, lecz przede wszystkim jako twórca i spadkobierca określonych wzorów kulturowych. Odkładając na później problematykę dyfuzji kulturowej, chciałabym w tym miejscu zwrócić uwagę, że wśród czynników społeczno-kulturowych niezwykle ważne znaczenie dla organizacji pasterstwa wysokogórskiego ma wielkość i organizacja rodziny, system dziedziczenia oraz nawyki związane z podziałem pracy w rodzinie. Z ogólną sytuacją gospodarczą i społeczno-kulturową wiąże się też rola gospodarki pasterskiej oraz miejsce różnych rodzajów chowanych zwierząt w ogólnym systemie wartości, wyrażające się między innymi w zabiegach leczniczych czy magicznych. Te ostatnie uzależnione są z kolei od całokształtu wierzeń, wiedzy, a więc od światopoglądu ludności góralskiej.

¹⁶ *Tradycyjna gospodarka sezonowa w Karpatach Polskich*, Wrocław 1969, s. 32-69.

I tu musimy stwierdzić, że badania nad pasterstwem karpackim koncentrując się na wybranych zagadnieniach uznanych za ważne z punktu widzenia badań porównawczych, rzadko obserwowały ten typ gospodarki w pełnym kontekście kulturowym. Z pomocą przychodzą nieliczne monografie wsi pasterskich (np. monografia Herseniego wsi Dragus¹⁷) czy prace, które zwracały uwagę na wybrane zależności określonego typu, jak np. praca S. Švecovej o stosunkach rodzinnych i sąsiedzkich we wsiach kopanicowych rozproszonych¹⁸ czy próby B. Kopczyńskiej-Jaworskiej zwrócenia uwagi na problem zawodu pasterza i roli pasterskiego zajęcia sezonowego w życiu wsi góralskiej¹⁹, czy wreszcie opisy gospodarki pasterskiej pochodzące z wielotematycznych monografii wsi, w których w innych opracowaniach możemy znaleźć brakujące nam informacje.

Podsumowując to, co zostało powiedziane powyżej, posiadane materiały pozwalają nam na stwierdzenie współwystępowania pewnych zjawisk, zwłaszcza odnośnie do organizacji wypasu jako takiego, lecz przeważnie nie upoważniają do stwierdzenia stopnia ich szerszych współzależności.

W świetle tego ostatniego stwierdzenia niezwykle istotna dla pełnej analizy porównawczej struktur gospodarki pasterskiej byłaby realizacja projektu zgłoszonego na ostatniej konferencji prezydium MKKKKB przeprowadzenia badań kompleksowych wybranych wsi karpackich, wśród których należałoby uwzględnić wsie z różnymi typami hodowli pasterskiej.

GENEZA I PRZEMIANY KARPACKIEJ GOSPODARKI PASTERSKIEJ

Historia badań nad pasterstwem wysokogórskim w Karpatach i na Bałkanach obarczyła nasze widzenie gospodarki górskiej pytaniem o jej genealogię etniczną, jej wołoskie czy inne pochodzenie. Problem ten wzbudzał liczne, choć może nie zawsze w pełni uświadomione, emocje pozanaukowe. Generalizując można zauważyć, że w badaniach węgierskich zwracano uwagę na ruchliwość przestrzenną pasterzy, ich tradycje „nomadyczne” i przeobrażenia gospodarki hodowlanej pod wpływem podniesienia kultury rolnej. W badaniach rumuńskich podkreślano natomiast wielowiekowy związek gospodarki pasterskiej z osiadłym rolnictwem. W badaniach polskich, niewątpliwie pod wpływem koncepcji K. Dobrowolskiego, nestora badań nad kulturą Małopolski, szczególną

¹⁷ T. Herseni, *Draguș un sat din Țara Oltului (Făgăras) Uniții Sociale*, Bucuresti 1944.

¹⁸ S. Švecova, *Kopanicove sídla a dedina*, Praha 1975.

¹⁹ *Gospodarcze i społeczne podstawy pasterstwa tatrzańskiego*, [w:] *Pasterstwo Tatr Polskich i Podhala*, t. 4, Wrocław 1962, s. 107-162, czy *Tradycyjna gospodarka sezonowa...*, l.c.

uwagę zwracano na przejawy „zderzenia się” kultury pasterskiej z rolniczą, zaś na Słowacji i Wołoszczyźnie Morawskiej, zwłaszcza w starszych pracach, przeceniano niejednokrotnie wpływy wołoskie, z rezerwą odnosząc się do teorii podkreślających rolę kontaktów z bezpośrednimi sąsiadami. Ze względów organizacyjnych, w badaniach porównawczych brak prac dotyczących form życia pasterskiego wśród rdzennej ludności bułgarskiej (nie Karakaczanów), jak również pełnej rejestracji form życia pasterskiego wśród narodów Jugosławii.

Badania etnograficzne ze względu na własności warsztatu badawczego etnografa nie mogą zastąpić badań historycznych *sensu stricto*. Jak wiemy, szeroko jest jednak upowszechnione w etnografii wnioskowanie o przeszłości zjawisk kulturowych na podstawie obserwacji istnienia cech oraz zespołów kulturowych charakteryzujących się długim trwaniem. Wyróżnione na podstawie analizy typologicznej zbiory cech umożliwiają wnioskowanie o chronologii względnej ich występowania na określonych, zazwyczaj dużych obszarach oraz o kierunkach zmian, jakim podlegały. Analizy te nie upoważniają jednak do wyciągania wniosków o przebiegach historycznych na małych obszarach. Zastrzeżenie to jest o tyle ważne, że niewątpliwie słusznie stwierdza J. Podolak²⁰, iż organizacja pasterstwa w o wiele większym stopniu niż inne zjawiska kultury pasterskiej zależy bezpośrednio od miejscowych ukształtowanych historycznie warunków. Żeby stwierdzić, które elementy tej kultury mają charakter specyficznie etniczny i ograniczają się do określonych terenów, należałoby dokonać pełnej ich kontekstowej analizy porównawczej. W tym celu ewentualną pomocą mogłoby być wnioskowanie przy pomocy proponowanej przez K. Dobrowolskiego metody integralnej, polegającej na przebadaniu jak największej grupy wzajemnie powiązanych elementów kultury w obrębie niewielkiej społeczności w czasie jak najdłuższym. Wydłużenie czasu odbywa się tu — jak zauważyła Z. Sokolewicz — kosztem zmniejszenia przestrzennych rozmiarów układu przy jednoczesnym zintensyfikowaniu badań nad wewnętrznym powiązaniem elementów²¹.

Niestety nie posiadamy opracowań źródłowych odnośnie do rozwoju pasterstwa ze wszystkich terenów karpackich. Jeszcze raz należałoby ponowić apel²² o przygotowanie kompendiów informacji oraz ewentualnych opracowań kartograficznych z prac specjalistycznych dotyczących chronologii powstania osad w Karpatach, ze szczególnym zwróceniem uwagi na analizę wzmianek o osadnictwie wołoskim, pasterstwie wę-

²⁰ J. Podolak, *Les formes traditionnelles de l'organisation pastorale en Slovaquie*, referat powielony.

²¹ Z. Sokolewicz, *Kategorie czasu długiego i krótkiego w tradycji etnografii polskiej*, [w:] *Tradycje i przemiany. Studia nad dziejami i współczesną kulturą ludową*, Poznań 1978, s. 54.

²² *Przydatność określonych metod...*, s. 118-119.

drownym czy różnych dziedzinach gospodarki związanych z hodowlą, zwłaszcza owiec. W świetle dotychczasowych dyskusji nad sprawą kontaktów etnicznych szczególną uwagę należałoby zwrócić na zasięg ewentualnych wędrówek sezonowych sprzyjających kontaktom pasterskim zarówno w strefie wypasów letnich, jak i zimowych. Jak się wydaje, w etnograficznej literaturze pasterskiej brak jest np. informacji historycznych dotyczących ewentualnych wędrówek pasterzy słowackich na tereny nizinne czy analiz naświetlających wpływ różnic ustrojowych (podzielonego w przeszłości) państwa rumuńskiego na gospodarkę pasterską. Myślę tu o analizie życia gospodarczego wsi nie objętych organizacją tzw. prawa wołoskiego, które zostało stosunkowo dobrze zbadane. Podstawowe znaczenie miałyby również zebranie informacji historycznych na temat szerzenia się gospodarki sianokośnej i metody użytkowania gruntów przez planowe nawożenie (myślę tu o poszerzeniu na inne tereny badań zapoczątkowanych przez J. Štikę odnośnie do pogranicza słowacko-morawskiego²³). Z wyjątkiem badań węgierskich stosunkowo mało też uwagi zwracano do tej pory na problemy zmiany środowiska przyrodniczego spowodowane udoskonaleniem sposobów gospodarowania.

Metoda integralna wymaga wykorzystania bazy źródłowej zgromadzonej przez nauki pokrewne (geografię ekonomiczną, historię gospodarczą itp.) w celu jej powtórnej interpretacji w myśl etnograficznych postulatów badawczych uwzględniających pełny układ zależności i odniesień wybranych społeczności. Przypomnienie niektórych nawet powszechnie znanych faktów historycznych w celu rekonstrukcji przypuszczalnego obrazu rozwoju gospodarki górskiej, tak jak rysuje się ona w świetle badań etnograficznych, wydaje się zagadnieniem niezwykle ważnym i pożądanym.

Prace porównawcze wykonane w porozumieniu i zespołowo oszczędziłyby wiele wysiłku poszczególnym badaczom, a opracowanie na ich podstawie hipotezy dotyczącej kierunku wpływów kulturowych, zweryfikowane w badaniach, dostarczyłyby mogły podstawy do cennych wniosków teoretycznych dotyczących problemu kształtowania się kultury karpackiej w ogóle, a problemu generalnego kierunku rozwoju na tym terenie form życia pasterskiego w szczególności²⁴.

²³ J. Štika, *Salašnicke ustajovani dobytka a košarovani na Moravsko-Slovenskem pomeri*, „Cesky lid”, R. 45: 1958, s. 64-74.

²⁴ Koncepcja syntetycznego opracowania pasterstwa zob. K o p c z y ń s k a - J a w o r s k a, *Projekt der Kollektivarbeit des MKKKB zum Thema: Sennwirtschaft in den Karpaten*, „Carpatobalkanica”, vol. 8: 1978, z. 1, 23-25; tamże w jęz. ros. s. 20-22.